

Model per analitzar experiències i projectes des de la perspectiva de la resiliència socioeducativa comunitària

Recepció: 14/03/2023 / Acceptació: 28/07/2023

Resum

Aquest estudi s'emmarca en la resiliència socioeducativa comunitària, centrada a analitzar la implicació d'agents socials i educatius en el disseny i implementació de propostes socials i educatives per fer front a situacions d'adversitat com l'ocasionada per la covid-19. Els objectius han estat identificar pràctiques resilients relacionades amb infants i joves en 5 territoris de Catalunya (Celrà, Ciutat Vella de Barcelona, Girona, Olot i Palafrugell), i aportar mesures específiques d'avaluació i promoció de pràctiques que potenciïn processos de resiliència socioeducativa comunitària. L'enfocament metodològic ha estat mixt mitjançant: un qüestionari dirigit a infants i adolescents (10-17 anys) (N=1.216) i a joves (18-29) (N=115), un recull de 93 pràctiques resilients amb 30 entrevistes als seus referents i 5 grups de discussió (N=36). Es presenten els principals resultats, així com l'explicació d'un model d'anàlisi que permeti conèixer, analitzar i potenciar les pràctiques resilients d'una comunitat. Aquest s'ha operativitzat agrupant 20 indicadors en tres dimensions: Acompanyament i personalització, Acció col·lectiva i capital social i Accions de comunicació. És una guia pràctica, en format de llista de verificació, orientada a la presa de decisions per a potenciar la resiliència socioeducativa i adreçada a professionals, instàncies polítiques i membres del teixit associatiu.

Paraules clau

Infants i joves, confinament, resiliència, socioeducació, acció comunitària.

Modelo para analizar experiencias y proyectos desde la perspectiva de la resiliencia socioeducativa comunitaria

Este estudio se enmarca en la resiliencia socioeducativa comunitaria, centrada en analizar la implicación de agentes sociales y educativos en el diseño e implementación de propuestas sociales y educativas para hacer frente a situaciones de adversidad como la ocasionada por el covid-19. Los objetivos han sido identificar prácticas resilientes relacionadas con niños, niñas y jóvenes en 5 territorios de Cataluña (Celrà, Ciutat Vella de Barcelona, Girona, Olot y Palafrugell), y aportar medidas específicas de evaluación y promoción de prácticas que potencien procesos de resiliencia socioeducativa comunitaria. El enfoque metodológico ha sido mixto mediante: un cuestionario dirigido a niños, niñas y adolescentes (10-17 años) (N=1.216) y a jóvenes (18-29) (N=115), una recopilación de 93 prácticas resilientes con 30 entrevistas a sus referentes y 5 grupos de discusión (N=36). Se presentan los principales resultados, así como la explicación de un modelo de análisis que permita conocer, analizar y potenciar las prácticas resilientes de una comunidad. Este se ha operativizado agrupando 20 indicadores en tres dimensiones: Acompañamiento y personalización, Acción colectiva y capital social y Acciones de comunicación. Es una guía práctica, en formato de lista de verificación, orientada a la toma de decisiones para potenciar la resiliencia socioeducativa y dirigida a profesionales, instancias políticas y miembros del tejido asociativo.

Palabras clave

Niños, niñas y jóvenes, confinamiento, resiliencia, socioeducación, acción comunitaria.

Model to analyse experiences and projects from the perspective of community-based socio-educational resilience

This study focuses on community-based socio-educational resilience, particularly on analysing the involvement of social and educational stakeholders in the design and implementation of social and educational solutions aimed at palliating situations of adversity such as that caused by Covid-19. Its goals were to identify resilient practices linked to children and young people in 5 territories of Catalonia (Celrà, the Ciutat Vella neighbourhood of Barcelona, Girona, Olot and Palafrugell), and to suggest specific measures to assess and promote practices that can enhance community-based socio-educational resilience processes. The methodological approach was mixed and based on: a questionnaire aimed at children and adolescents (10-17 years) (N=1.216) and young people (18-29) (N=115); a set of 93 resilient practices with 30 interviews with their leaders; and 5 discussion groups (N=36). The main results are presented, as well as a description of an analytical model that makes it possible to discover, analyse and promote the resilient practices of a community. This model was operationalised by grouping 20 indicators in three dimensions: support and personalisation; collective action and social capital; and communication actions. The result is a practical guide taking the format of a checklist, aimed at assisting decision-taking to enhance socio-educational resilience, for workers, political bodies and members of the social and educational sector.

Keywords

Children and young people, lockdown, resilience, socio-education, community action.

Com citar aquest article:

Montserrat, M. C., Esteban-Guitart, M., Iglesias, E., Langarita, J., Martí, C. Monseny, M., Pallisera, M., Planas, A., Puyaltó, C., Soler-Masó, P. i Trull-Oliva, C. (2022). Model per analitzar experiències i projectes des de la perspectiva de la resiliència socioeducativa comunitària. *Educació Social. Revista d'Intervenció Socioeducativa*, 82, p. 75-94.

▲ Introducció

A partir d'identificar i analitzar les 'pràctiques resilients' adreçades o protagonitzades per infants i joves sorgides durant el període d'estat d'alarma declarat a l'Estat espanyol (març 2020 - maig 2021), es va construir un model que permetés aportar mesures específiques d'avaluació i promoció de processos de resiliència comunitària tant per fer front a la pandèmia com a les conseqüències que se'n deriven. El projecte es va centrar en la població d'infants i joves de cinc territoris concrets de Catalunya: Celrà, Districte de Ciutat Vella de Barcelona, Girona, Olot i Palafrugell, seleccionats atenent el criteri de diversitat socioeconòmica i urbana. A nivell teòric, el projecte s'ha emmarcat en una concepció integral i àmplia del que entenem com a 'comunitats resilients', és a dir, aquelles capaces de disposar, desenvolupar i mobilitzar els recursos personals, socials i comunitaris per fer front a situacions i ambients caracteritzats pel canvi, la disrupció i la incertesa (Magis, 2010, p. 401), per intentar transformar la situació de partida. En aquest article es revisa aquest marc teòric des de l'acció socioeducativa, el mètode mixt que s'ha seguit, una breu pinzellada dels principals resultats i sobretot l'explicació del model que es proposa adreçat a professionals i agents socials.

Punt de partida: l'educació en temps de confinament

Sovint les grans adversitats, especialment si són sobrevingudes, deixen al descobert les mancances i agreugen les desigualtats, alhora que fan aflorar elements de resiliència: ambdues cares de la moneda ens permeten dur a terme aprenentatges. En l'àmbit de l'educació, la crisi provocada per la covid-19 va ocasionar el tancament d'escoles de més de 195 països i, segons la UNESCO (2020), durant el primer període de confinament, més de 1.5 bilions d'estudiants (87% de la població mundial d'estudiants) van deixar de tenir presencialitat a les escoles. També van tancar els centres de lleure i esports. La resposta majoritària va ser el desplegament de models d'aprenentatge a distància, precipitats, sense inicialment polítiques i plans estructurats que aportessin orientacions al professorat, a l'alumnat i a les famílies per adaptar-se al nou escenari d'aprenentatge (Iglesias et al., 2020; Sheppard, Han & Martínez, 2021). Aquest desplegament es va produir de manera molt desigual entre els centres educatius (González & Bonal, 2021), requerint una gran implicació de les famílies o persones del nucli de convivència dels infants (Khalid & Singal, 2022), sent també aquesta implicació altament desigual entre la població (Bonal & González, 2020).

Infants i joves van veure vulnerat el seu dret a l'educació, impossibilitant el seu accés normalitzat a l'educació formal i no formal, i a més van haver de seguir restriccions dràstiques que van influir en la seva salut mental i en les relacions socials (Barbet et al., 2020) afectant de forma més intensa aquells nens, nenes i joves en situació de vulnerabilitat (Uribe, 2021; Montserrat et al., 2022).

A més, tant la docència a distància com les activitats virtuals de lleure i esport van posar en evidència les desigualtats en l'accés a l'aprenentatge entre infants i joves, ja que no tothom va tenir els recursos necessaris per fer-hi front (Fernández-Rodrigo, 2020; Sheppard, Han & Martínez, 2021), ni es partia del mateix capital cultural i social entre les famílies (Bonal & González, 2020; Chen et al., 2021). En aquest sentit es va fer més evident la bretxa digital, incloent-hi no només les habilitats per cercar, seleccionar i contrastar informació, sinó també el domini dels programaris i el fet de navegar de forma segura. Cal afegir-hi, també, que aquests aprenentatges no van tenir l'acompanyament, en molts casos, ni de l'escola ni de la família (Luque et al., 2020; Sheppard, Han & Martínez, 2021). La suspensió de les activitats escolars va suposar una càrrega per a moltes famílies, ja que la conciliació laboral i familiar va ser complicada i els estudis apunten l'estrès parental durant la covid-19 (Oppermann et al., 2021; Zies, 2020). Ara bé, per a una part dels nuclis de convivència va suposar també l'oportunitat d'enfortir vincles familiars (Souza et al., 2020), contribuint al fet que infants i joves tinguessin un millor benestar social i emocional, tant durant el confinament com en els mesos posteriors.

La docència a distància i les activitats virtuals de lleure van posar en evidència les desigualtats en l'accés a l'aprenentatge entre infants i joves

La resiliència socioeducativa comunitària

Dèiem a l'inici que enmig de les adversitats es poden copsar elements de resiliència rellevants, i en aquest estudi ens han interessat especialment els que tenen una dimensió comunitària. El constructe de resiliència comunitària (a partir dels treballs de Magis, 2010 i Norris et al., 2008) i més específicament el de resiliència socioeducativa comunitària (Iglesias et al., 2022) sobrepassen el concepte més habitualment emprat de la resiliència, és a dir, aquell que des d'una vessant psicològica l'entén com un procés que fa l'individu i la seva capacitat per recuperar-se davant de situacions adverses (Zolkoski & Bulloch, 2021), o bé des de l'educativa, molt centrada en l'alumnat que obté bons resultats acadèmics malgrat tenir unes condicions adverses (Gardner & Stephens-Pisecco, 2019). En canvi, Magis (2010, p. 401) posa èmfasi en els recursos del context de les persones i grups que els faciliten poder afrontar situacions ambientals adverses immerses en el canvi i la incertesa. A més, aquest enfocament de la resiliència pot justificar-se i vincular-se a la perspectiva sistèmica i ecològica de Bronfenbrenner (1977), on es postula l'articulació de dos o més contextos de vida, com poden ser la família, l'escola, el temps de lleure i la comunitat, en tant que mecanisme per afavorir el desenvolupament humà i els processos d'aprenentatge (Gifre & Esteban-Guitart, 2012). També Bryan et al. (2020) mostren els beneficis que comporta assumir un model multisistèmic per explicar i promoure la resiliència, atès que la capacitat per afrontar situacions de canvi i adversitat per part d'un sistema, com pot ser un centre educatiu, millora quan actua conjuntament amb els altres sistemes, com la família i la xarxa de serveis. Per tant, es tracta sobretot de reconèixer el paper que tenen els diferents

El constructe de resiliència comunitària sobrepassa el concepte més habitualment emprat de la resiliència, és a dir, aquell que des d'una vessant psicològica l'entén com un procés que fa l'individu i la seva capacitat per recuperar-se davant de situacions adverses

agents en la promoció de la resiliència, entesa des d'una dimensió i origen social, relacional i contextual.

Iglesias et al. (2022) proposen cinc dimensions per analitzar els processos que promouen la resiliència socioeducativa comunitària:

- Dimensió 1. Acompanyament i personalització (ajuda i acompanyament rebut, tipus de suport, necessitats, interessos i preocupacions de les persones implicades, participació i vinculació d'aprenentatges).
- Dimensió 2. Identificació i utilització dels coneixements, recursos, actius de la comunitat (sabers, habilitats, oportunitats educatives de què disposa un determinat entorn).
- Dimensió 3. Acció col·lectiva i cultura participativa (processos col·lectius de co-construcció de respostes davant situacions determinades).
- Dimensió 4: Governança i lideratge (estructures horitzontals de poder i presa de decisions).
- Dimensió 5. Comunicació i informació (veracitat, transparència i socialització de les informacions i esdeveniments).

Aquestes dimensions han estat en la base del projecte de recerca i en la del model d'anàlisi que es presenta.

Objectiu i preguntes de recerca

Partint de la preocupació de l'impacte que el confinament va tenir en infants i joves, es van formular les següents preguntes de recerca: Quines pràctiques resilients havien sorgit durant la pandèmia? Quin acompanyament i suport s'havia donat a infants i joves? Quins recursos de la comunitat s'havien activat? Hi havia hagut diferents nivells de participació d'infants i joves? Quins lideratges s'havien observat? Quins canals i tipus de comunicació s'havien establert?

L'objectiu últim va ser el d'elaborar una eina d'avaluació i promoció de processos de resiliència comunitària. Totes aquestes preguntes buscaven respostes des d'una perspectiva de recerca aplicada, és a dir, que els resultats fossin útils a agents socials, professionals, infants i joves. Així, l'objectiu últim va ser el d'elaborar una eina d'avaluació i promoció de processos de resiliència comunitària. Aquesta eina, presentada aquí com un model d'anàlisi de pràctiques resilients, havia d'incloure la confluència de diferents elements, agents i trajectòries entre col·lectius, i molt especialment infants i joves en contextos de vulnerabilitat.

Mètode

Disseny

S'ha seguit un disseny mixt de recull de dades, tant quantitatives com qualitatives, aplicant diverses tècniques de forma seqüencial, de manera que el desenvolupament i resultat de cada fase de recollida de dades fos decisiu per a la concreció de la següent. S'ha seguit un procés de triangulació, tant metodològica (amb l'ús de diferents tècniques) com de dades (amb diverses fonts), des de la revisió de la literatura científica, a les dades obtingudes en els qüestionaris, entrevistes i grups de discussió, totes amb l'objectiu de poder dissenyar el model final resultant. Els mètodes s'han implementat de forma independent, però enfocats cap aquest mateix objectiu, augmentant així el grau d'integració (Greene et al., 1989).

A més, el marc teòric de la resiliència socioeducativa comunitària ens ha servit tant per a concretar la metodologia com per a elaborar els instruments que han estat guiats per les categories i subcategories que consten a la taula 1, és a dir, tant els apartats dels qüestionaris com els guions de les entrevistes i grups de discussió que versaven al seu voltant.

Taula 1. Categorització a partir del model de resiliència socioeducativa comunitària com a base del disseny dels instruments de recerca

Categories	Subcategories
Dimensió 1. Acompanyament i personalització	D1.1 Identificació de qui fa l'acompanyament D1.2 Subjectes acompanyats D1.3 Tipus de suport D1.4 Contingut de l'acompanyament D1.5 Necessitats i interessos dels participants D1.6 Nivells de participació D1.7 Aprenentatges
Dimensió 2. Identificació i utilització dels coneixements, recursos, actius existents en la comunitat	D2.1 Recursos identificats
Dimensió 3. Acció col·lectiva i cultura participativa	D3.1 Creació de projectes D3.2 Xarxes de suport i ajuda mútua D3.3 Aliances entre organitzacions o entitats D3.4 Aliances entre persones D3.5 Nivell de confiança en les institucions de la comunitat D3.6 Aliances entre serveis/administració i ciutadania
Dimensió 4. Comunicació i informació	D4.1 Suports per a la comunicació D4.2 Agents implicats D4.3 Característiques de la comunicació
Dimensió 5: Governança i lideratge	D5.1 Tipus de lideratge
Continguts transversals	T1 Context T2 Mirades de gènere T3 Incidència amb col·lectius vulnerables T4 Mirades i sensibilitat vers la diversitat T5 Intergeneracionalitat T6 Temporalitat de la pràctica
Valoració	V1 Punts forts V2 Punts febles i de millora

Font: Elaboració pròpia.

Es van seleccionar 5 àrees geogràfiques de Catalunya on desenvolupar l'estudi: el districte de Ciutat Vella de Barcelona (102.138 hab.) Girona ciutat (101.852 hab.), Olot (35.228 hab.), Palafrugell (22.860 hab.) i Celrà (5.390 hab.), en funció de dos criteris: i) diversitat socioeconòmica i urbana: districte, ciutat, població d'interior, població costanera i municipi petit; ii) experiència prèvia de treball dels membres de l'equip investigador amb agents socials d'aquestes àrees, fet que augmentava el coneixement del territori i el seu teixit administratiu i associatiu, sense haver de partir de zero, tant per establir col·laboració per a desenvolupar el pla de treball, com a l'hora de fer efectiva l'assumpció de resultats. En aquest sentit, cal destacar també la relació d'aquests territoris amb el projecte Educació 360 (www.educacio360.cat).

Fases del projecte, instruments i participants

A la taula 2 es pot consultar un resum segons les fases de recollida de dades, els instruments i la població participant: qüestionaris a infants (10-17 anys) i joves (18-29 anys), fitxes de pràctiques, entrevistes i grups de discussió. L'aplicació de totes les fases de recerca es va seguir de la mateixa manera en els cinc territoris.

Taula 2: Categorització a partir del model de resiliència socioeducativa comunitària com a base del disseny dels instruments de recerca

Fase	Instrument	Mostra
Recull quantitatiu	Qüestionari a infants (10-17 anys)	1.216 alumnes
	Qüestionari a joves (18-29 anys)	115 joves
Recull qualitatiu	Recull de fitxes de pràctiques resilients	93 fitxes
	30 entrevistes a professionals referents de pràctiques resilients	30 participants
	5 grups de discussió amb infants, joves i professionals	36 participants
Font: Elaboració pròpia.		

Qüestionari a joves (10-17 anys)

Durant els primers mesos del curs 2021-22 es va sol·licitar la col·laboració de tots els centres educatius dels cinc territoris escollits per administrar el qüestionari online, als grups-classe dels cursos de 4t a 6è de primària, de 3r i 4t d'ESO i de cicles formatius i batxillerat, així com centres d'educació especial. Es va demanar autorització tant al Consorci d'Educació de Barcelona com als Serveis Territorials d'Educació a Girona. El qüestionari era totalment anònim, d'autoadministració i l'alumnat participant podia donar el seu consentiment a través del mateix abans d'iniciar-lo. Prèviament, però, els que eren menors de 14 anys havien d'haver obtingut el consentiment informat dels seus pares o mares. Es va adquirir el compromís d'enviar-los els resultats un cop s'haguessin analitzat.

El qüestionari comptava amb preguntes corresponents a les 5 dimensions d'anàlisi de resiliència educativa comunitària derivades del marc teòric de la recerca. Tenia, per una banda, preguntes tancades (dicotòmiques, d'opció múltiple, d'escala Likert d'acord o freqüència i una escala de satisfacció d'11 punts) i, per l'altra, tenia 8 preguntes obertes, de text lliure (de les s'han obtingut 973 respostes de text analitzades). Totes les preguntes s'adreçaven especialment al període en què els infants havien estat confinats, per tal d'establir els límits de com pensar o posicionar-se davant de cada pregunta. Es va realitzar una validació interna de l'instrument i, posteriorment, es va completar una fase de pilotatge amb 6 noies i noies entre 10 i 17 anys, modificant i finalment establint la versió definitiva. En el disseny del qüestionari

es va tenir en compte la sensibilitat vers la diversitat de tal manera que tot-hom pogués donar la seva opinió i no deixar ningú enrere. Per aquest motiu, es va utilitzar un llenguatge accessible i adequat amb l'edat, la diversitat funcional, les situacions d'acolliment residencial o familiar i la identitat de gènere (vegeu taula 3).

Taula 3: Característiques de l'alumnat i centres educatius

Característiques de l'alumnat	N	%
Gènere		
Noi	545	45,0
Noia	635	52,4
No binari	32	2,6
Tipus de llar habitual		
Amb la meua família	1179	97,8
Família d'acollida	11	0,9
Centre residencial	9	0,7
Altres	6	0,5
Germans		
Sí	1047	86,5
No	164	13,5
Lloc de naixement alumnat		
Espanya	1084	90,5
Estranger	114	9,5
Lloc de naixement progenitors		
Espanya	801	65,9
Estranger	414	34,1
Etape escolar		
Primària	288	23,7
Secundària	495	40,7
Post-obligatòria	433	35,6
Repetició d'algun curs (ed. obligatòria)		
Sí	56	7,2
No	719	92,8
Tipus de centre educatiu		
Ordinari	1205	99,1
Especial	11	0,9
Font: Elaboració pròpia.		

Qüestionari a joves (18-29 anys)

Es van difondre els qüestionaris a través de les xarxes socials, influencers i cartelleria situada als cinc territoris, així mateix, es van enviar als referents d'entitats i serveis dirigits als joves. El qüestionari era equivalent al dels in-

fants i adolescents descrit al punt anterior, tant per les dimensions a què feien referència els apartats com pel tipus de preguntes. Es va realitzar una validació interna de l'instrument i, posteriorment, es va completar una fase de pilotatge amb 12 nois i noies entre 18 i 29 anys, modificant i finalment establint la versió definitiva. La majoria de joves estaven estudiant, el 23,4% treballaven a temps parcial i el 22,6% a temps complet. Un 8,7% de joves no estudiava ni treballava. Per tipus d'estudis, la meitat feia un grau universitari.

Fitxa de pràctiques resilients

En la primera fase de recollida de dades qualitativa es va fer una crida per a conèixer quines pràctiques resilients s'havien desenvolupat en els cinc territoris, buscant tant les impulsades per entitats o administracions públiques, com les informals, generades a partir d'iniciatives ciutadanes. Aquesta crida es va fer a través: (a) del grup d'agents clau que es va constituir a l'inici del projecte; eren persones tant de l'administració pública com d'organitzacions que van fer que el projecte guanyés en viabilitat i adequació, per àmbits i per àrees geogràfiques, (b) de les xarxes socials, bàsicament la web i Twitter del projecte, (c) del teixit associatiu, enviant un correu a totes les entitats i serveis de cada territori. Es va dissenyar una fitxa que contenia el nom de la pràctica, projecte, experiència; breu descripció d'aquesta; col·lectiu/s implicat/s; àmbit territorial; observacions i dades de contacte. Vam rebre 93 fitxes: 9 de Celrà, 22 de Ciutat Vella, 31 de Girona, 11 d'Olot i 20 de Palafrugell. Els àmbits més freqüents eren l'educatiu però també els de suport emocional, salut, lleure i comunitari. Anaven adreçades al col·lectiu d'infants i joves i pel que fa a la participació, el rol d'infants i joves es vinculava amb la recepció de l'ajuda, tot i que es van seleccionar, sobretot per a fer les entrevistes, aquelles pràctiques on ells i elles podien haver tingut un rol més actiu o fins i tot de promoció de la pràctica. La dimensió de més pes en la majoria de les pràctiques era la d'acompanyament i personalització.

Entrevistes a professionals referents de les pràctiques resilients

A partir de les 93 fitxes, se'n van seleccionar-ne 30 per poder conèixer-les més a fons a través d'entrevistes a referents. Els criteris de selecció havien d'incloure: (i) una mostra de cada territori, (ii) diversitat de dimensions, (iii) diferents graus de participació d'infants i joves i (iv) diversitat d'àmbits.

El guió d'entrevista partia amb una pregunta general perquè expliquessin la pràctica de manera lliure. Seguidament, se'ls demanava aprofundir en alguns dels aspectes relacionats amb les cinc dimensions d'anàlisi, també se'ls demanaven algunes característiques dels elements transversals i unes valoracions finals. Es va realitzar una validació interna amb l'equip d'investigadors del projecte. Totes les persones entrevistades van haver de signar un consentiment informat.

El guió d'entrevista partia amb una pregunta general perquè expliquessin la pràctica de manera lliure

Grups de discussió amb infants, joves i professionals

A partir de la realització de les entrevistes, es van seleccionar 5 pràctiques (una de cada territori) per a dur a terme grups de discussió. També es va fer un grup amb joves amb discapacitat intel·lectual. L'objectiu era discutir amb els infants i joves, la seva percepció de la pràctica i recollir les seves veus. El guió dels grups de discussió pretenia aprofundir en els punts forts i punts febles de les pràctiques incidint sobretot en aspectes de les cinc dimensions d'anàlisi, en els aprenentatges que n'havien extret i en com voldrien que fos la pràctica si la situació es repetís en un futur. Es va realitzar una validació interna del guió amb l'equip d'investigació del projecte.

Anàlisi de dades

Per les dades quantitatives dels qüestionaris, es van obtenir uns descriptius bàsics amb el programari SPSS i es van desagregar les dades per gènere, etapa escolar, origen dels progenitors i població.

Per les dades qualitatives, (entrevistes, grups de discussió i preguntes obertes dels qüestionaris), es va efectuar una anàlisi de contingut temàtic, procedint a la seva codificació i categorització. Les dimensions proposades en el model teòric es van establir com a categories principals. Es va seguir un mètode inductiu on van emergir de la lectura subcategories i temes, codificant i recodificant el text, sota l'acord d'interjutges, amb el programari Atlas.Ti

Finalment es va procedir a la triangulació de dades quantitatives i qualitatives donant el mateix pes a cada font de dades amb l'objectiu d'utilitzar-les per dissenyar un model d'anàlisi que estigués ben fonamentat.

Aspectes ètics

La recerca disposa del dictamen del Comitè d'Ètica i Bioseguretat de la Recerca de la Universitat de Girona (ref. CEBRU0028), en què es fa constar que es compleixen els requeriments ètics exigibles en tot el procés d'investigació. Prèviament a la realització de les entrevistes, grups de discussió i qüestionaris, es va donar a totes les persones participants la descripció del projecte i se'ls va demanar de signar el consentiment informat. En el cas dels nens i nenes menors de 14 anys, també es va demanar el consentiment informat als seus progenitors/es o tutors/es legals. El mateix es va fer en el cas d'altres persones adultes si aquestes estaven tutelades.

Resultats

Els resultats de la recerca es poden consultar de manera més detallada, extensa i dinàmica (powerBi) a la pàgina web del projecte:

<https://www.udg.edu/ca/grupsrecerca/liberi/projectes-de-recerca/infants-joves-i-comunitats-resilients>.

A continuació es resumeixen els principals resultats obtinguts de la recerca realitzada.

Resum dels principals resultats

Atenent els resultats podríem dir que les pràctiques més resilients han estat:

- a) Les que han comptat amb alta motivació i implicació personal i professional per donar resposta al moment d'incertesa i de necessitat. A més, quan hi ha hagut un paper actiu d'infants i joves en el disseny i desenvolupament d'aquesta pràctica, ha fet que se la sentissin pròpia, augmentant el sentit de pertinença. Però no tothom ha tingut o no ha pogut assumir implicació. En altres casos s'han identificat persones que han mostrat el seu esgotament per la pressió i esforç de donar resposta a les necessitats del moment, de manera que després han necessitat una pausa per continuar i crear nous projectes.
- b) Les pràctiques, tant d'un entorn d'educació formal com informal, que disposaven d'un vincle consolidat amb els participants previ a la pandèmia, aspecte que ha permès continuar la relació entre ells amb un altre format, i en alguns casos crear més xarxa, recórrer a contactes previs i activar un nou teixit entre serveis. Això també va explicar, en part, per què algunes pràctiques noves no van tenir gaire recorregut entre els infants i famílies pel fet de no conèixer o confiar en els agents que les impulsaven.
- c) Les que van aconseguir aliances –i confiança– entre serveis i agents implicats. Sovint ha calgut involucrar i enfortir les relacions entre serveis i agents en un mateix projecte per arribar a ser més transversals en l'atenció i suport (salut, educació, etc.). A més, quan l'aliança ha estat amb l'administració, o aquesta n'ha estat impulsora, és quan s'han pogut garantir recursos gratuïts que arribessin als col·lectius més vulnerables, especialment en les situacions de més confluència d'elements de desigualtat (gènere, condició econòmica, ètnia, etc.). Ara bé, un dels punts febles que més s'han destacat ha estat la manca de recursos (humans, econòmics) o temps per arribar a aquests col·lectius, que sovint han quedat desconnectats de l'escola, el lleure o la sanitat.
- d) L'existència del format virtual que ha potenciat la creativitat i la innovació ha permès no aturar pràctiques que abans ja funcionaven, i recollir les necessitats i interessos d'infants i joves en temps de confinament, afavorint l'atenció individual i l'intercanvi i relació grupal. L'esforç per

Les pràctiques més resilients han estat les que han comptat amb alta motivació i implicació personal i professional

Ha calgut involucrar i enfortir les relacions entre serveis i agents en un mateix projecte per arribar a ser més transversals en l'atenció i suport

estendre la connectivitat a tothom també ha estat molt valorat quan s'ha aconseguit. Però també la virtualitat ha generat cansament amb les pantalles, més desigualtats digitals, dificultats tècniques pel seu ús i menys dinamisme en l'acció, com a punts febles. I no ha pogut suplir tot el que les restriccions (confinament, grups bombolla, mascareta, aforament limitat) van provocar, sobretot l'espontaneïtat d'accedir als serveis i equipaments com espais d'ajuda, trobada i proximitat.

- e) Les pràctiques que han continuat després del confinament, igual o reformades, han suposat un reconeixement tant per la seva innovació com per l'esforç dedicat. La tornada a la presencialitat i les conseqüències de la pandèmia (econòmiques, emocionals) han contribuït a aturar-ne d'altres.

En general, però, també ha destacat la dificultat per planificar i adaptar-se de manera imminent i implicar tothom treballant molt des de l'espontaneïtat. Ara s'extreuen aprenentatges per a un futur de com caldria planificar i organitzar-se des del començament i marcar-se uns objectius i un disseny d'avaluació de la pràctica, que no s'ha fet. Això ha limitat el poder conèixer el seu impacte, més enllà de la valoració que n'han fet les persones implicades.

Cal destacar el paper de la família i les amistats en temps de confinament, en el marc d'un suport informal

Entre els resultats, ha destacat la perspectiva dels infants i joves. La satisfacció que han expressat els infants i adolescents amb l'acompanyament i el suport rebut per part de la família ha estat molt alta, i contrasta amb la que han expressat en relació amb els centres educatius i el suport veïnal, que ha estat més baixa. Els i les joves, per la seva banda, han expressat una satisfacció alta amb el suport no només de la família, sinó també sobretot de les amistats, sent més baixa la que han mostrat amb els centres educatius d'educació superior i amb la feina, quan ha estat el cas. En aquest aspecte, cal destacar el paper de la família i les amistats en temps de confinament, en el marc d'un suport informal però molt proper i fonamental, per als que el van tenir. En aquest aspecte, ha sobresortit la necessitat de rebre més suport per part dels equips educatius (escoles, lleure, etc.), més pròxim, personalitzat i fluid, ja que els recursos no van saber adaptar-se a les necessitats específiques de l'alumnat i les seves famílies. A secundària es van excedir encarregant tasques escolars sense el suport corresponent i necessari, i en general va mancar el suport emocional i la interacció amb els mestres o altres professionals.

Els infants i adolescents han identificat diferents estratègies d'afrontament desenvolupades durant l'experiència de confinament: (i) la importància de poder jugar i també el fet de fer exercici físic; (ii) la importància de mantenir les relacions interpersonals (grup d'iguals, família, professionals), que han permès identificar elements de suport i d'ajuda mútua; (iii) la capacitat d'adaptar-se i acceptar la situació de confinament veient-hi un costat positiu (descansar, gaudir d'estar a casa, no fer exàmens); (iv) tenir l'esperança que la situació aniria millorant i, fins i tot, (v) recórrer a la transgressió, com el fet de sortir de casa en ple confinament.

Però també exposen l'impacte negatiu que va tenir durant el confinament. Destaca: (i) l'aïllament i reclusió a casa, es van percebre com un dels col·lectius més castigats de la pandèmia, en tant que no se'ls va deixar sortir de casa fins passat molt de temps. Per alguns d'ells l'aïllament va ser llarg, angoixant i avorrit; (ii) d'altres van destacar la manca de recursos a la llar on vivien (materials, estructurals, econòmics, etc.), especialment la falta de wifi; (iii) el sentiment de por, veient en alguns com els seus familiars patien, cosa que feia créixer la seva angoixa i preocupació, i sobretot per l'alarma social transmesa pels mitjans de comunicació; (iv) els que tenien unes condicions familiars vulnerables, amb pares i mares absents per motius laborals o altres i (v) l'adquisició d'hàbits no saludables, observant com el confinament provocava un canvi en les rutines, instaurant a vegades hàbits poc saludables (excessiu descans, sedentarisme, etc.).

Així i tot, la valoració que van fer també comprèn una sèrie d'aprenentatges: saber estar i conèixer en família, valorar més el dia a dia, la llibertat, el fet de respectar l'espai propi, i uns altres més tècnics relacionats amb les tecnologies.

Resultats aplicats: un model d'anàlisi de pràctiques socioeducatives resilients

A partir dels resultats i la seva triangulació s'ha construït un model d'anàlisi de pràctiques socioeducatives que es presenta com una guia pràctica en format de llista de verificació amb vint indicadors i que posem a disposició de les instàncies politicoadministratives, del sector professional, així com del teixit associatiu vinculat a la infància i la joventut, com una eina per ajudar a prendre decisions que potenciïn la resiliència en el marc socioeducatiu, tot orientant-ne el treball d'identificació, anàlisi i transformació.

Aquesta guia pretén ser útil per analitzar si una pràctica, experiència, acció, iniciativa o projecte fomenta la resiliència; també per conèixer com crear-la, potenciar-la o reformular-la, incloent-hi els aspectes de diversitat, vulnerabilitat i interseccionalitat per a la construcció d'ecosistemes. En l'anàlisi de cada pràctica no es tracta d'assolir un nombre determinat d'indicadors de la llista de verificació, ja que les situacions i els contextos on s'apliqui poden ser molt diversos, així com l'existència d'agents educatius, socials o culturals en la comunitat; no obstant això, cada organització o servei es pot marcar uns indicadors mínims com a objectius a assolir.

S'ha construït un model d'anàlisi de pràctiques socioeducatives que es presenta com una guia pràctica

El model s'ha operativitzat agrupant les cinc dimensions del model teòric en tres:

- a)** Acompanyament i personalització.
- b)** Acció col·lectiva/capital social, la qual engloba les tres dimensions del model teòric que fan referència als actius i recursos de la comunitat, l'acció participativa i la governança, sense perdre les seves especificitats però evitant superposicions a l'hora de definir els indicadors.
- c)** Accions de comunicació.

A la taula 4 es pot veure el detall de les tres dimensions, els vint indicadors i la definició de cada un d'ells.

Taula 4. Llista de verificació per a l'anàlisi de la resiliència d'una pràctica o projecte determinat a partir de 3 dimensions

Dimensió d'acompanyament i personalització	
9 indicadors	Definició de l'indicador
1. Existència de suport emocional des de la família (o nucli de convivència) i les amistats properes.	Accions que potencien i reconeixen la xarxa de suport i de referència de la família, el nucli de convivència i les amistats de l'infant/jove en els processos d'acompanyament i d'ajuda a fi de construir un suport sobretot emocional amb sentit i continuïtat.
2. Existència d'espais de suport, orientació i guia per part dels equips educatius, que fomentin tant el suport emocional i social, com instrumental.	Accions a favor de reforçar l'acompanyament integral i multidimensional amb suport instrumental-material, social-interpersonal, emocional-personal per part dels equips educatius, de lleure, esportius, culturals, etc. Cal remarcar la importància del suport emocional i l'existència d'una relació i uns vincles que fan que davant l'adversitat la resposta flueixi més ràpidament.
3. Existència de suports socioeducatius adaptats a les demandes i necessitats en favor de l'equitat.	Suports socioeducatius ajustats a les demandes i necessitats específiques dels col·lectius implicats. Partint de l'equitat, s'identifiquen i es transformen aquelles barreres que dificulten la plena participació dels aprenents, en condicions d'igualtat als recursos, contextos, pràctiques i experiències d'aprenentatge.
4. Existència d'espais per a la interacció social, que fomentin els vincles i la confiança.	Accions que fomentin espais i moments d'esbarjo i de relació per a potenciar la interacció social d'infants i joves, oferint l'oportunitat d'establir nous vincles, relacions i fomentant el desenvolupament d'habilitats socials.
5. Existència d'accions per fomentar els itineraris personals d'aprenentatge, flexibles i connectats amb el context.	Activitats educatives suficientment flexibles als ritmes i nivells d'autonomia d'infants i joves. S'estableixen connexions entre els contextos i les experiències d'aprenentatge de manera que les organitzacions formals i no formals esdevinguin nodes i agents de canvi, facilitant que el conjunt de recursos sigui accessible a les trajectòries i interessos dels aprenents.
6. Existència d'accions a favor de reconèixer la diversitat.	Accions a favor de reconèixer la diversitat, legitimar les identitats sentides, pràctiques socials i culturals de les persones que hi participen, així com els seus contextos de vida principals.
7. Existència d'accions vers la reflexió sobre l'aprenentatge.	Accions per afavorir la reflexió de la situació viscuda i de la realitat que els envolta, així com de generació d'expectatives futures. Accions per a enriquir l'acció d'entitats o serveis a partir de la visió i reflexió de les persones participants en la pràctica.
8. Existència d'accions que identifiquen els interessos i necessitats dels participants.	Accions que posin en pràctica les estratègies o eines necessàries per a recollir els interessos o necessitats d'infants i joves i la seva connexió amb els serveis, contextos i pràctiques comunitàries.
9. Existència de participació activa dels aprenents en el disseny i execució de la pràctica o projecte.	Accions que fomentin la participació activa d'infants i joves en l'establiment conjunt d'objectius, co-disseny de les activitats, coevolució, situacions cooperatives pel suport pedagògic, orientació i feedback.
Dimensió d'acció col·lectiva / capital social	
7 indicadors	Definició de l'indicador
10. Existència d'aliances, treball en xarxa i coordinació entre serveis per tal que generin diagnòstics, estudis o accions conjuntes.	Objectius comuns entre serveis o projectes que generin cooperació, establint acords i sinergies per a l'optimització dels recursos, horitzontalitat en la presa de decisions, responsabilitat solidària i construcció i gestió col·lectiva del coneixement. Relacions recíproques entre persones i/o entitats o serveis que generen dependència mútua i equitativa, que es beneficien, cooperen o es complementen entre elles.
11. Existència d'accions o projectes col·lectius a la comunitat.	Més enllà de les aliances i el treball en xarxa, propostes que impulsen i desenvolupen accions, activitats o projectes col·lectius.
12. Existència de xarxes de suport i ajuda mútua, atenent les diversitats d'infants i joves.	Estructures relacionals presencials o digitals que fomenten el suport i l'ajuda mútua fent especial èmfasi en la infància i joventut i en la riquesa de la seva diversitat.

<p>13. Existència d'accions que promoguin una cultura participativa amb la implicació del màxim nombre d'agents, incloent-hi la infància i la joventut.</p>	<p>Accions que promouen que persones, grups i organitzacions siguin i/o prenguin part en les accions, activitats i projectes de la comunitat. Mitjançant la participació, entesa com un dret, infants i joves poden aprendre, expressar les seves opinions, acceptar responsabilitats, incrementar el respecte mutu, la tolerància i revaloritzar les diferències, aprendre a negociar i a prevenir conflictes.</p>
<p>14. Existència d'accions per facilitar l'accés i l'ús d'equipaments, recursos humans i econòmics per part d'infants i joves.</p>	<p>Accions que garanteixen l'accés i disponibilitat a la diversitat d'espais o equipaments (esportius, culturals, educatius, religiosos, sanitaris-assistencials), així com els recursos humans, econòmics i materials per part d'infants i joves, i que garanteixin el desenvolupament de l'experiència, els imprevistos i les incidències en el si de la comunitat.</p>
<p>15. Existència d'accions per activar la xarxa associativa relacionada amb la infància i la joventut.</p>	<p>Accions que reconeixen els serveis i associacions (culturals, educatives, esportives, etc.) disponibles al territori i mobilitzen aquells recursos que siguin necessaris amb l'objectiu de facilitar la realització i connexió d'iniciatives relacionades amb la infància i la joventut.</p>
<p>16. Adopció d'un rol facilitador en el lideratge, establint espais de diàleg i relacions horitzontals.</p>	<p>Espais de diàleg i consens amb la finalitat d'arribar a acords i compartir objectius i/o accions. El rol del professional adopta una relació horitzontal i facilitadora de la relació i el consens. També aplicable al lideratge infantil i juvenil.</p>

Dimensió d'accions de comunicació	
4 indicadors	Definició de l'indicador
<p>17. Existència d'accions a favor de garantir que la comunicació arribi a totes les famílies, infants i joves de la comunitat, comptant amb diversitat de vies de comunicació.</p>	<p>Accions de comunicació considerant tot el ventall de suports disponibles (xarxes socials, cartelleria, mitjans de comunicació locals, boca-orella, etc.) per tal que el missatge arribi a infants i joves de la comunitat.</p>
<p>18. Existència d'accions a favor de l'adaptació i accessibilitat dels suports de comunicació a infants i joves, amb un llenguatge accessible atesa la seva diversitat.</p>	<p>Accions per afavorir l'accés i adaptació dels suports per a la comunicació als col·lectius a què es pretén arribar. És important conèixer en profunditat els col·lectius receptors de l'ajuda i els canals/suports que solen utilitzar, així com la forma accessible a la diversitat, per tal d'assegurar que la comunicació arribi a totes les famílies, infants i joves de la comunitat.</p>
<p>19. Existència d'accions de comunicació que contribueixin a generar col·laboracions entre quadres polítics, tècnics, infants i joves.</p>	<p>Accions a favor d'una comunicació que contribueixi a generar escenaris que afavoreixin les col·laboracions i aliances entre infants i joves i agents i serveis polítics/tècnics de la comunitat per fer més efectiva i operativa la difusió i informació.</p>
<p>20. Existència d'accions que afavoreixen agilitat, fluïdesa i feedback de la comunicació, evitant caure en l'alarmisme.</p>	<p>Comunicació a temps, de manera precisa i fluida, per fer de la informació quelcom obert i de ràpida comprensió. Accions per promoure la multidireccionalitat de la informació per propiciar la retroacció, la recepció de feedback, la resolució de dubtes i les propostes. Implica també mostrar resultats o avaluació de la pràctica.</p>

A mode de conclusió

El projecte 'Infants, joves i comunitats resilents' ha permès identificar i analitzar pràctiques socials, educatives i comunitàries sorgides durant l'estat d'alarma, per tal d'elaborar una guia pràctica de mesures d'avaluació i promoció de processos de resiliència socioeducativa comunitària en situacions d'adversitat. S'han recollit els indicadors que afavoreixen la resiliència de les experiències, i s'ha observat com de rellevants són aquelles pràctiques adaptades als interessos i les necessitats d'infants i joves. Però sobretot el fet de comptar amb la participació de multiplicitat d'agents i, per tant, també

dels que durant el confinament van ser relegats a no tenir un paper actiu fora de l'àmbit familiar. En aquest sentit, es proposa explícitament la noció de resiliència socioeducativa per denotar la necessitat d'articular actuacions compartides entre diferents agents socials, educatius i comunitaris d'una determinada regió, territori, municipi, barri o ciutat. Per això, pren molta significació l'acció col·lectiva, la creació de xarxes amb els actius de la comunitat i, per tant, entendre que davant de situacions adverses és limitant actuar de manera aïllada. Els centres educatius, però també els serveis socials, els esportius o els de lleure poden actuar sols i de forma aïllada. Garantir, doncs, el dret a l'educació necessita de la capacitat organitzativa dels diferents serveis i centres educatius (formals i no formals). Tampoc no s'ha de deixar sola la família, per a qui hi ha hagut un gran reconeixement per part dels infants. Finalment no s'ha de menystenir l'aspecte de la informació i la comunicació, pel contingut i sobretot per assegurar-nos que podem arribar a tothom i no deixar ningú enrere. Tant la sobreinformació com la desinformació, o informacions falses, distorsionen els processos de comprensió i, per tant, de reacció, davant els fenòmens inesperats, que en aquesta recerca s'han centrat en els derivats de la pandèmia de la covid-19, però que són aplicables a altres situacions i contextos. En el seu conjunt, els resultats obtinguts mostren la necessitat de considerar l'agència de les persones, les xarxes socials de suport i l'acció col·lectiva i compartida, la governança horitzontal però amb lideratges sòlids i compromesos, l'intercanvi i disposició d'informació veraç i destinada a l'ajuda (més que a la alarma), així com la cura i acompanyament com elements clau a tenir en compte en qualsevol acció efectiva front a situacions de canvi, incertesa i transformació.

Es proposa la noció de resiliència socioeducativa per denotar la necessitat d'articular actuacions compartides entre diferents agents socials, educatius i comunitaris

M. Carme Montserrat
Universitat de Girona
carme.montserrat@udg.edu

Moisés Esteban-Guitart
Universitat de Girona
moises.esteban@udg.edu

Edgar Iglesias
Universitat de Girona
edgar.iglesiasv@udg.edu

Josan Langarita
Universitat de Girona
josan.langarita@udg.edu

Carolina Martí
Universitat de Girona
carolina.marti@udg.edu

Myrte Monseny
Universitat de Girona
myrte.monseny@gmail.com

Maria Pallisera
Universitat de Girona
maria.pallisera@udg.edu

Anna Planas
Universitat de Girona
anna.planas@udg.edu

Carolina Puyaltó
Universitat de Girona
carolina.puyalto@udg.edu

Pere Soler-Masó
Universitat de Girona
pere.soler@udg.edu

Carme Trull-Oliva
Universitat de Girona
carme.trull@udg.edu

Bibliografia

Barbet, B., Costas, E., Salinas, P., Gómez, C., Junquera, C. & Lafuente, M. (2020). *Impacto de la crisis por COVID-19 sobre los niños y niñas más vulnerables. Reimaginar la reconstrucción en clave de derechos de infancia*. UNICEF España.

Bonal, X. & González, S. (2020). The impact of lockdown on the learning gap: Family and school divisions in times of crisis. *International Review of Education*, 1–21.

<https://doi.org/10.1007/s11159-020-09860-z>

Bryan, J., Williams, J. M. & Griffin, D. (2020). Fostering Educational Resilience and Opportunities in Urban Schools Through Equity-Focused School–Family–Community Partnerships. *Professional School Counseling*, 23, 1. <https://doi.org/10.1177/2156759X19899179>

Bronfenbrenner, U. (1977). Toward an experimental ecology of human development. *Am. Psychol.* 32, 513–531.

Chen, C. Y.-C., Byrne, E. & Vélez, T. (2021). Impact of the 2020 pandemic of COVID-19 on families with school-aged children in the United States: roles of income level and race. *Journal of Family Issues*. 43, 719–740. <https://doi.org/10.1177/0192513X21994153>

- Fernández-Rodrigo, L. (2020). Alumnado que no sigue las actividades educativas: El caso de una escuela de alta complejidad durante el confinamiento por COVID-19. *Sociedad e Infancias*, 4, 191-194. <https://doi.org/10.5209/soci.69266>
- Gardner, R. L. & Stephens-Pisecco, T. L. (2019). Fostering childhood resilience: A call to educators. *Prev. Sch. Fail.* 63, 195–202. <https://doi.org/10.1080/1045988X.2018.1561408>
- Gifre, M. & Esteban-Guitart, M. (2012). Consideraciones educativas de la perspectiva ecológica de Urie Bronfenbrenner. *Contextos Educativos*, 15, 79-92. <https://doi.org/10.18172/con656>
- González, S. & Bonal, X. (2021). COVID-19 school closures and cumulative disadvantage: Assessing the learning gap in formal, informal and non-formal education. *European Journal of Education*, 56(4), 607-622. <https://doi.org/10.1111/ejed.12476>
- Greene, J. C., Caracelli, V. J. & Graham, W. F. (1989). Toward a conceptual framework for mixed method evaluation designs. *Educational Evaluation and Policy Analysis*, 11(3), 255-274.
- Iglesias, E., González-Patiño, J., Lalueza, J. L. & Esteban-Guitart, M. (2020). Manifiesto en tiempos de Pandemia: Por una educación crítica, intergeneracional, sostenible y comunitaria. *Revista Internacional de Educación para la Justicia Social*, 9(3e), 181-198. <https://doi.org/10.15366/riejs2020.9.3.010>
- Iglesias, E., Esteban-Guitart, M., Puyaltó, C. & Montserrat, C. (2022). Fostering community socio-educational resilience in pandemic times. Its concept, characteristics and prospects. *Frontiers in Education*, <https://doi.org/10.3389/feduc.2022.1039152>, 7:1039152.
- Khalid, A. & Singal, N. (2022). Parents as partners in education during COVID-19-related school closures in England: challenges and opportunities identified by parents with Pakistani and Bangladeshi heritage. *Journal of Family Studies*, <https://doi.org/10.1080/13229400.2022.2098804>
- Luque, S., Panadero, H., Sendróis, E., Gómez, S. & Gilart, G. (2020). *Bretxes digitals i educació. Usos de les TIC en l'aprenentatge, usos socials de pantalles i xarxes i noves bretxes digitals*. Fundació Ferrer i Guàrdia.
- Magis, K. (2010). Community resilience: An indicator of social sustainability. *Soc. Nat. Resour.* 23, 401–416. <https://doi.org/10.1080/08941920903305674>
- Montserrat, C., Garcia-Molsosa, M., Llosada-Gistau, J. & Sitjes-Figueras, R. (2021). The views of children in residential care on the COVID-19 lockdown: Implications for and their well-being and psychosocial intervention. *Child Abuse & Neglect*, 120, 105182 <https://doi.org/10.1016/j.chiaabu.2021.105182>
- Norris, F. H., Stevens, S. P., Pfefferbaum, B., Wyche, K. F. & Pfefferbaum, R. L. (2008). Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *Am. J. Community Psychol.* 41, 127–150. <https://doi.org/10.1007/s10464-007-9156-6>
- Opperman, E., Cohen, F., Wolf, K., Burghardt, L. & Anders, Y. (2021). Changes in parents' home learning activities With their children during the COVID-19 lockdown. The role of parental stress, parents' self-efficacy and

- social support. *Frontiers in Psychology*, 12, 682540. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.682540>
- Sheppard, B., Han, H. & Martínez, E. (2021). *Years don't wait for them*. Human Rights Whach. USA.
- Souza JB, Potrich T, Brum CN, Heidemann ITSB, Zuge SS. & Lago AL.(2020). Repercussions of the COVID-19 pandemic from the childrens' perspective. *Aquichan*. 20(4), e2042. <https://doi.org/10.5294/aqui.2020.20.4.2>
- UNESCO (2020). *Rallies International Organizations, Civil Society and Private Sector Partners in a Broad Coalition to Ensure #LearningNeverStops*. UNESCO.
- Uribe, J. (2021). ¿Pobreza o exclusión social? Covid-19. Ante la responsabilidad de un abordaje nuevo y coordinado en los servicios sociales. *Educació Social. Revista d'Intervenció Socioeducativa*, 77, 15-35. <https://hdl.handle.net/11162/210543>
- Zies, Càritas Española y Càritas Catalunya. (2020). *L'impacte de la COVID-19 en les famílies ateses per les Càritas amb seu a Catalunya. Resultats de la primera onada*. Càritas Catalunya.
- Zolkoski, S. M. & Bulloch, L. M. (2021). Resilience in children and youth: A review. *Children and Youth Services Review*, 34, 2295–2303. <https://doi.org/10.1016/j.chilyouth.2012.08.009>